

## فرهنگ مشتقات مصادر فارسی (جلد اول، حرف آ)

نوشته کامیاب خلیلی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، ۱۳۷۱، ۲۶۷ ص.

مطالعه علمی، در زمینه زبان و زبان‌شناسی، هیچ‌گاه از بهره‌گیری از ابزارهایی مثل دایرة المعارفها، فرهنگهای لغات و انواع فرهنگها و فهرستها و اژه‌نامه‌های دیگری نیاز نبوده است. در زبان فارسی، چنین ابزارهایی همواره کمبودی نظرگیر داشته‌اند. این امر، اگر چه پژوهش در قلمرو فارسی را کند و دشوار ساخته، عرصه را برای انواع تحقیقات دوستانان فرهنگ و ادب ایران زمین بازگذاشته است.

فرهنگ مشتقات مصادر فارسی، حاصل بیست سال مطالعه بر روی بیش از هزار مأخذ از متون قدیم تا جدید فارسی، از جمله آثاری است که در رفع بخشی از کاستیهای گفته شده، تهیه و تدوین شده است. اکنون دو مجلد از آن (ج ۱ حرف آ، ج ۲ حرف الف - ب) منتشر شده و در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته است.

همچنانکه از نام کتاب پیداست، مؤلف در این اثر تنها پیرامون مصادر فارسی بررسی کرده است و در واقع هدف او نشان دادن اشتقاق افعال فارسی و نمایاندن مشتقات آنهاست. او اشتقاق را در سه شاخه دنبال می‌کند: ۱ - اشتقاق از بن ساده افعال با پسوندها

(پسوندهای با قاعده و پسوندهای بی قاعده)، ۲- اشتقاق از بن پیشوندی افعال پیشوندی با پسوندها، ۳- اشتقاق از بن مرکب افعال مرکب با پسوندها.

جلد اول فرهنگ مشتقات مصادر فارسی که در اینجا معرفی خواهد شد، به حرف «آ» از شاخه «اشتقاق از بن ساده افعال با پسوندها» اختصاص دارد. این مجلد به طور کلی دو قسمت را در برمی‌گیرد: قسمت اول (در ۷۴ صفحه) شامل پیشگفتار و پرستار، مقدمه مؤلف و بخش دستوری؛ و قسمت دوم (در ۱۹۳ صفحه) شامل مصادر و مشتقات آن که در مجموع ۶۴ مدخل است. هر مدخل با انواع مشتقات آن در نموداری به شکل نیم دایره در یک صفحه مستقل ارائه شده و به دنبال آن در صفحات بعد، مثالها و نمونه‌ها و نام منابع آنها (گاه با شماره صفحه و شماره بیت اشعار) آمده است. دو صفحه پایان این قسمت به فهرست مصادری که مشتقی از آنها یافت نشده و فهرست مصادری که در گویشهای محلی به کار رفته است، اختصاص دارد.

این مجلد، هم فاقد فهرست مطالب است و هم تقسیم بندی و عنوان بندی درستی ندارد، به طوری که عنوانهای اصلی، مانند «بخش اول» (در صفحه ۲۹)، درون متن پنهان و عنوانهای فرعی، مثل «پیوند بن دوم افعال با های مفعولی» (در صفحه ۵۶) در سطر مستقل با حرف سیاه درشت برجسته شده است. بنابراین، بررسی اجزای کتاب بدون توجه به عنوانهای برجسته و براساس محتوای اصلی انجام می‌شود.

در قسمت اول: پیشگفتار و پرستار همچنانکه باید توضیحی است، اگر چه مختصر، در باره شیوه کار مؤلف، اما از زبان مناسبی برای این کار استفاده نشده است. بجز آوردن اصطلاحات نامأنوس برای اصطلاحات فنی، مثل نمایه آنگون نما (شاید به جای راهنمای سلفونی)، نگاره (= نمودار)، پاره (منظور روشن نیست)، در ذکر مثال نیز دقت نشده است و در توضیح نشانه ۵ برای واژه نهان (در ص ۶)، واژه «آموزنده» را نمونه می‌آورد. در حالی که در نمودار (ص ۲۲۸) مربوط به مصدر همین واژه مشاهده می‌شود که بعکس، این مشتق هم در فرهنگها و هم در نوشته‌ها موجود است. از طرفی،



این نشانه در نمودار مصدر « آماهیدن» (ص ۲۱۷) برای واژه «آماهان» به کار رفته است، ولی در قسمت منابع و نمونه‌های همین مدخل (ص ۲۱۸) برای این واژه لغت نامه فارسی به عنوان منبع ذکر شده است. نکته دیگر اینکه، به خلاف وعده ویراستار، در هیچیک از مدخلها برای همه مشتقات شاهدهی آورده نشده است. در پیشگفتار، چارچوب اصلی کار ترسیم نگردیده است و فقط در لابلای مطالب مقدمه (ص ۲۸)، خود مؤلف تاحدودی بدان اشاره می‌کند.

توضیح درباره علائمه‌های به کار رفته در نمودارها شامل چند نشانه آوایی مربوط به واژه‌های ایرانی قدیم، (با یک مورد تکراری) به طور کلی ناقص و به دور از شأن یک فرهنگ است. همچنین اشاره‌ای شد، است به اینکه واژه‌های ناموجود در متون و فرهنگها به دست مؤلف یا ویراستار پدیدار شده‌اند، ولی هیچ توضیحی درباره روش این کار داده نشده است.

مقدمه، با بیان هدف و ارائه تعاریفی چند درباره مفاهیم خاص شروع می‌شود. سپس آراء نویسنده - اغلب مبتنی بر آثار دکتر خالری، دکتر معین، لغت نامه دهخدا و دستور زبانهای دوره‌های راهنمایی و دبیرستان - زیر عنوان «نتیجه» می‌آید. آنگاه، مطالب و تعاریفی در باره اشتقاق افعال فارسی، زیر عنوان «اشتقاق از بن افعال فارسی» آورده می‌شود. خلاصه‌ای درباره شیوه کار پایان بخش این قسمت است.

نکته شایان توجه در مطالب این بخش، آن است که، به رغم سالها مطالعه در راه چنین کاری، به نظر نمی‌رسد مؤلف کوششی در شناخت دیدگاههای زبان‌شناختی، بخصوص در زمینه زبان فارسی کرده باشد؛ زیرا در این صورت، هم تعاریف مربوط به مفاهیم و هم آراء نویسنده (که برگرفته از مآخذ غیر تخصصی و بیشتر در مقایسه با زبان عربی‌اند) و چه بسا ساختمان کار، بکلی متفاوت و شایسته‌تر می‌شد (این مطلب را از مقایسه‌ای گذرا با کتاب ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز، براحتی می‌توان دریافت). از آنجا که منابع، هیچیک کتاب شناسی دقیقی ندارند، تشخیص اینکه دستور زبانهای دبیرستانی مورد

استفاده نویسنده کدامها بوده‌اند، دشوار است. احتمالاً در این زمینه به آثار صاحب‌نظرانی مانند دکتر علی اشرف صادقی و دکتر محمدرضا باطنی توجهی نشده است.

لازم است این بخش (و نیز بخشهای دیگر)، به لحاظ ارائه مطالب (حذف تعاریف زائد و غیر زبان‌شناختی و افزودن نکات ضروری مثل دیدگاههای دستوری جدید، توضیح بیشتر در مورد نمودار و نحوه ارائه مشتقات)، تقسیم بندی مباحث (پاراگراف بندی و بخش بندی)، ترتیب و درجه بندی عنوانها دوباره ویرایش شود؛ تا هم مطالب در آن بسامان و منسجم‌تر گردد و هم قسمت‌های مختلف از یکدیگر باز شناخته شوند. در پانوشتها و مخصوصاً کتاب‌شناسی از روش درست و استانداردی پیروی نشده است. در ص ۱۹، دو ارجاع گنگ (به: ص ۵ + ج، ص ۵ + ا) درون متن آمده است که ظاهراً در هر دو مورد، «ص» باید «ش» بشود، ولی نشانه «ا» نامفهوم است.

«اشتقاق از بن ساده افعال با پسوندها» در تقسیم بندی کلی این فرهنگ، اولین شاخه اصلی از مبحث مشتقات مصادر فارسی است. این قسمت دو بخش دارد: بخش اول، با عنوان نامشخص و به شکل یک تقسیم بسیار فرعی با حروف متن (در صفحه ۲۹)، مربوط است به پیوند بن اول و دوم افعال با پسوندهای باقاعده؛ و بخش دوم، با عنوانی کاملاً مستقل (در صفحه ۶۲)، مربوط است به پیوند افعال با پسوندهای بی‌قاعده.

به طور کلی، نبود آوانویسی برای واژه‌ها در این فرهنگ کمبودی بسیار محسوس است، بخصوص که نویسنده نیز گاه بدان نیاز یافته است (برای ریشه‌های باستانی و بعضی مصادر ← ص ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۰). باید افزود که بخشی با عنوان «مصادر فعل امر و ریشه آن» در جلد اول جا افتاده، که در ابتدای جلد دوم این فرهنگ (الف - ب) آمده است.

در قسمت دوم: مصادر و مشتقات آمده‌اند، که در واقع بخش اصلی و ارزشمند این فرهنگ است. چنانکه گفته شد، هر مصدر با تمام مشتقات آن ابتدا در یک نمودار مستقل در صفحه‌ای جداگانه می‌آید و آنگاه نمونه‌ها و مثالها و منابع آن مصدر در



صفحه‌ای دیگر به دنبال آن آورده می‌شود. مصادر حرف «آ» با «آبادانیدن» شروع و با «آهیختن» تمام می‌شود. اینجا نیز با بی نظمی در ترتیب الفبایی مصادر و فهرست واژه‌ها مواجه هستیم. هر مصدر بین یک تا ۲۵ مشتق دارد. اهمیت دیگر این فرهنگ در تعیین وضعیت رواج مشتقات است. بدین نحو که روی نمودار (با طرحی ابتکاری) مقابل هر واژه نشانه‌هایی گذاشته شده است که نشان می‌دهد واژه زنده است یا فراموش شده. البته گاه نشانه‌ها اشتباه به کار رفته است (← آماهان از مصدر آماهیدن ص ۲۱۷) و گاه نیز بعضی مصادر نمودار ندارند (آبادانیدن ص ۷۷، آجستن ص ۹۲، آرمانیدن ص ۱۰۷) و مواردی دیگر.

در قسمت نمونه‌ها و منابع، فهرست واژه‌های مشتق هر مصدر به طور یکدست ارائه نشده است. برای اولین مصدر (آبادانیدن ص ۷۷) همان طور که اشاره شد نمودار فراموش شده، ولی نمونه‌ها و منابع آن دارای نظمی بدین قرار است: ابتدا مصدر با حروف سیاه و در مقابل آن معانی مختلف داده شده؛ بعد اساس اشتقاق در زبانهای ایرانی باستان و اوستایی و ارمنی، و نیز منابع و آوانویسی واژه‌های بازمانده از زبانهای باستانی با حروف کج (ایرانیک)؛ آنگاه منابع فارسی نو با حروف سیاه (بدون نظم الفبایی) و در مقابل آن واژه‌های موجود در آنها، در آخر هم واژه‌های گویشی آمده است. این نظم برای بقیه مصادر رعایت نشده است و هر کدام یک شکل دارد. (یکسان نبودن وضعیت منابع هر مصدر، توجیه قانع‌کننده‌ای برای این آشفتگی نیست.

نمایه سلفونی (آبگون نما)؛ با طرحی دقیقاً شبیه نمودار، به منظور انطباق روی آن تهیه شده است و جای مقوله‌های دستوری هریک از مشتقات را بر روی نمودار مشخص می‌سازد. اشتباهاتی هم در آن وجود دارد؛ از جمله، در ستون افقی سوم (صرف فعل) ردیف ۳ ← «سوم شخص مفرد مضارع» باید «سوم شخص مفرد آینده» باشد و ستون افقی چهارم (صرف فعل) ردیف ۲ ← «فعل امر با یای تأکید» باید «فعل امر و باء، تأکید» باشد. همین ستون ردیف ۳ ← «فعل نهی با م نهی» باید «فعل نهی با، میم،

نهی» باشد. تنها نظم موجود در ترتیب مقوله‌های دستوری این است که مشتقات را از ترکیبات بن مضارع شروع کرده است. البته امکان داشت که نظم بیشتری به این کار داد تا یافتن مقوله‌ها ساده‌تر شود، بخصوص که صورتهای اختصاری آنها نیز غیر استاندارد و دارای اشتباه است. اشاره شود که فهرست اختصارات این نمایه به طرز نامنظم در کنار نمودار، روی خود نمایه آمده است.

این نمایه (یانمودار) نیم دایره‌ای با طرحی فشرده (برای گنج‌اندین ۳۰ نوع واژه مشتق و ۱۰ نوع صرف فعل) به لحاظ فرهنگ نگاری محاسن و معایبی خاص خود دارد. برای مثال: جای کمتری را اشغال می‌کند، مشتقات هر مصدر را یکجا ارائه می‌کند و در نتیجه احاطه خواننده را بر واژه‌ها بیشتر می‌سازد؛ اما استفاده از آن، نسبت به جدولهای عادی مستطیل شکل، به سبب ضرورت کاربرد نمایه همراه با نمودار، دشوارتر و وقت‌گیرتر است. بعلاوه، این امکان هم وجود دارد که نمایه گم شود یا خیلی زود غیر قابل استفاده گردد.

در مجموع، فرهنگ مشتقات مصادر فارسی را می‌توان از آثار ارزنده و مفید در بسیاری زمینه‌های ادبیات و زبان و زبان‌شناسی به شمار آورد، اگر ضعفها و کاستیهای درخور توجه آن مرتفع گردد. ذکر تمام ایرادهای مترتب بر فرهنگ، در اینجا کاری بیهوده می‌نماید، زیرا همچنانکه پیشتر گفته شده، بجز موضوع و مواد اصلی فرهنگ، یعنی مشتقها و توضیحات آنها، لازم است بقیه کار از هر نظر دوباره بررسی، و به طور کلی اصلاح شود. مواردی که باید در اصلاح مدنظر قرار گیرد، به طور خلاصه عبارت است از:

۱- به لحاظ نگارش - زوائد موجود در قسمتهای مختلف فرهنگ حذف گردد و تعاریفی علمی‌تر با توضیحات ضروری ارائه شود. شکل نمودار بهتر است منطبق با صورتهای استاندارد باشد. کمبودهای مربوط به فهرست واژه‌ها رفع گردد و نظمی به آنها داده شود.



- ۲ - به لحاظ ویرایش - زبان، رسم الخط، نقل قولها، ارجاعها، تقسیم بندیها، منابع و مآخذ و فهرست مطالب همه باید از روشی ثابت و درست پیروی کند.
- ۳ - به لحاظ چاپ - در صفحه عنوان، نام ویراستار اصلاح شود. فهرست مطالب اضافه گردد. صفحه بندی، نوع و اندازه حروف عنوانها و منابع و واژه‌ها، فاصله حروف و سطرها از هم اصلاح و کاملاً مشخص شود. عدم هماهنگی با جلد ۲ (در نداشتن صفحه عنوان انگلیسی) و بسیاری نکات دیگر رفع گردد.

زهره بهجو

ماخذ:

- ارژنگ، غلامرضا و علی اشرف صادقی. ۱۳۶۴. دستور سال سوم (آموزش متوسطه عمومی) فرهنگ و ادب. - تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- باطنی، محمدرضا. ۱۳۷۰. توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی. تهران: امیرکبیر.
- \_\_\_\_\_ ۱۳۷۰. نگاهی تازه به دستور زبان تهران: آگاه.
- خلیلی، کامیاب. ۱۳۷۲. فرهنگ مشتقات مصادر فارسی (جلد دوم، الف - ب). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- صادقی، علی اشرف. ۱۳۵۷. تکوین زبان فارسی. تهران: دانشگاه آزاد ایران.
- کلباسی، ایران. ۱۳۷۱. ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- نائل خانلری، پرویز. ۱۳۵۴. تاریخ زبان فارسی. ج ۱، ج ۶. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- \_\_\_\_\_ ۱۳۷۰. دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات توس.



شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی